

Світлана СІЧКАР,

завідувач лабораторії гуманітарних дисциплін комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»;

Валентина АРХИПОВА,

методист лабораторії гуманітарних дисциплін комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»

МОВНО-ЛІТЕРАТУРНА ОСВІТА ЯК ПРОСТІР МОЖЛИВОСТЕЙ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВСТВА

Національна ідентичність ніколи не була даністю – це динамічний процес, що визначається функціонуванням мови, формуванням світогляду та спільним культурним досвідом. В умовах повномасштабної війни, інформаційних атак та глобалізаційного тиску на українську суб'єктність питання про витоки національної ідентичності набуває особливої ваги, насамперед – педагогічної.

Уроки української мови та української і зарубіжної літератур у цьому контексті – це, по суті, єдиний системний простір у житті учнівства, де мова стає інструментом самореалізації, а література – дзеркалом колективного досвіду нації.

Саме тут слово набуває світоглядного виміру: воно не лише описує реальність, а й конструює її. Таким чином, мовно-літературна освіта моделює національну картину світу, що в шкільній практиці трансформується у конкретне завдання: перетворити урок на простір гартування власної ідентичності учня».

З огляду на сказане вище варто звернути особливу увагу на важливі чинники, що визначають зміст методичних порад для вчителівства. *По-перше*, реформа Нової української школи декларує компетентнісний і ціннісний підходи, однак методичне забезпечення ціннісного компонента на уроках словесності залишається недостатньо розробленим. *По-друге*, модельні навчальні програми з української мови, української та зарубіжної літератур для базової середньої освіти закладають нові рамки, де формування громадянської та культурної ідентичності визначено як наскрізний результат, а не додатковий. *По-третє*, динамічне медіасередовище, у якому живе сучасний підліток, вимагає від учителя принципово інших інструментів впливу – не лише дидактичних, а й діалогічних.

Та головною основою, що визначатиме методичні рекомендації для вчителів, є **Концептуальні засади освітніх галузей на 2025–2030 роки**. Документ, затверджений

наказом МОН № 1163 від 20 серпня 2025 року, описує мету, структуру та виклики десяти освітніх галузей, зокрема і мовно-літературної, і розкриває траєкторію їхнього розвитку до 2030 року.

Мовно-літературна освітня галузь у сучасній школі постає як багатокомпонентний і міждисциплінарний простір, що забезпечує цілісний розвиток особистості. Вона охоплює вивчення української мови та літератури, зарубіжних літератур, мов корінних народів і національних меншин, а також іноземних мов, створюючи умови для багатогранного сприйняття світу. Завдяки варіативності траєкторій, визначених Державним стандартом, навчання може реалізуватися як через окремі предмети, так і через інтегровані курси, що дозволяє гнучко підходити до засвоєння знань протягом усього шкільного періоду. Особливий статус української мови як фундаменту державної незалежності та ключового засобу самовираження громадянина.

Зауважимо, що центральне місце в цій галузі посідає **формування мовної картини** світу, яка визначає головні концепти, на основі яких людина вибудовує свій внутрішній світ і ставлення до оточення. Розвиток читачької компетентності та здатності до вдумливого читання стає універсальним інструментом успіху: вміння впевнено опрацьовувати тексти, таблиці, схеми та діаграми є критично важливим не лише для гуманітарних наук, а й для опанування математики, природничих дисциплін та мистецтва. Як засвідчують міжнародні дослідження, зокрема PISA, недостатній рівень мовно-літературних умінь стає суттєвою перешкодою в розв'язанні навіть прикладних сюжетних задач, що підтверджує взаємозалежність усіх сфер навчання від якості володіння словом.

Водночас мовно-літературна освіта виконує надважливу місію формування національної ідентичності. Через занурення в український контекст учнівство усвідомлює власну приналежність до нації, проте цей процес не є замкненим: сучасна школа виховує повагу до глобального культурного розмаїття та готовність

до міжкультурного діалогу (за винятком діалогу з країною-агресором). Окрему роль у цьому процесі відіграє текст як унікальний простір емоційного та ціннісного зростання. Завдяки своїй багатозначності й образності, слово стимулює уяву, розвиває естетичний смак та здатність до співпереживання, дозволяючи молодій людині осмислювати складний історичний досвід та формувати власну громадянську позицію.

У підсумку, досягнення результатів у чотирьох ключових групах — усній взаємодії, письмовій комунікації, роботі з текстом та дослідженні мовлення — дозволяє сформувати критично мислячу особистість. У сучасних умовах інформаційних війн та агресивної пропаганди здатність вільно володіти державною мовою, аналізувати підтексти та ухвалювати обґрунтовані рішення стає життєво необхідною навичкою для захисту власного світогляду та сталого розвитку суспільства.

Національна ідентичність — це безперервний процес самовизначення, у якому людина свідомо обирає належність до спільноти, розділяє її цінності й бере на себе відповідальність за її майбутнє. Саме тому мовно-літературна освіта має унікальний потенціал: вона працює одночасно на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях. Це означає, що учень не «отримує» ідентичність як готовий продукт, — він її творить. Урок словесності стає одним із ключових майданчиків цього творення, адже саме тут учнівство працює з текстами, які ставлять перед ним надважливе запитання: «Хто ми?».

Художній чи інформаційний текст на уроці мови чи літератури дає учням/ученицям можливість зрозуміти, що таке патріотизм і водночас прожити його через ситуацію чи долю героя. Наприклад, під час аналізу образу Чіпки з роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», досягається розуміння питання соціальної справедливості, яке й досі резонує з сучасною дійсністю. Українська дослідниця методики навчання літератури Галина Токмань підкреслює, що *«екзистенційний діалог із текстом — це шлях до розуміння патріотизму не як обов'язку, а як внутрішньої потреби»*. Ціннісний потенціал мовно-літературної освіти реалізується передусім через формування усвідомленого патріотизму. Література пропонує для цього унікальний ресурс: вона дає змогу пережити патріотизм не як абстрактну ідею, а як конкретний емоційний досвід. Коли учні/учениці читають наприклад «Кайдашеву сім'ю» Івана Нечуя-Левицького, вони входять у простір мови, гумору, конфліктів, які формували і продовжують формувати українську ментальність.

Принципово важливо, що патріотизм на уроці словесності має будуватися не на ідеалізації, а на чесності. Учень, який навчився бачити складність національного досвіду — і героїзм, і травми, і суперечності, — формує значно стійкішу ідентичність, ніж той, кому запропонували «спрощений варіант» героїзму.

Література є однією з ключових засад культурної пам'яті. Через художній текст учень

отримує доступ до колективного досвіду, який не зафіксований в підручниках історії: емоційного досвіду Голодомору (через поезію В. Стуса, прозу В. Барки), досвіду боротьби за незалежність (через тексти Тараса Шевченка, Ліни Костенко), досвіду сучасної війни (через поезію С. Жадана, Б. Гуменюка). Повага до цієї спадщини формується як через вимогу шанувати, так і через можливість пережити — і саме тут криється методичне завдання вчителя.

Отже, саме уроки словесності мають формувати свідомого громадянина не за шаблоном, а за визначеними цінностями, адже вільна особистість та, яка любить свою країну щиро і свідомо, через глибоке розуміння, переживання, діалог, зіткнення з іншим досвідом. Тексти на уроках словесності надзвичайно важливі тому, що здатні порушити внутрішній спокій чи байдужість читача, змусити його відчувати зв'язок із досвідом, реальним життям.

В умовах, коли російськомовний контент (сленг) досі домінує в окремих медіатекстах, урок української мови стає простором конструктивного мовного опору. Вправи з медіаграмотності, аналіз мовного ландшафту міста/села, дослідження мовних особливостей регіону — усе це перетворює мовну норму на особистий вибір.

Окремий ціннісний пласт — формування мовної стійкості, тобто, усвідомленого ставлення до української мови як до інструменту комунікації й самовираження. В умовах, коли мовний простір учнівства часто є гібридним (суржик, білінгвізм, англіцизми соціальних мереж), урок мови має стати місцем, де учень/учениця відкриває для себе мову як цінність. Мовна стійкість у цьому контексті — це здатність робити усвідомлений мовний вибір, розуміючи його культурні та політичні важелі. Усе це дає змогу побачити мову як живу систему, що відображає ідентичність її носіїв.

Формування ідентичності не може бути нав'язуванням чужих поглядів. Тому ціннісний вимір мовно-літературної освіти передбачає створення умов для самостійного ціннісного вибору. Учень, який самостійно дійшов висновку про значення мови для нації, засвоїв цю цінність глибше, ніж той, хто її лише відтворив.

Модельні навчальні програми НУШ з української мови, української та зарубіжної літератури створюють принципово нову рамку для ціннісно орієнтованого навчання. Ключова зміна — перехід від знанневої до компетентнісної парадигми, де результатом навчання є здатність учня діяти в реальних комунікативних та культурних ситуаціях. Науковець Анатолій Фасоля зазначає, що *«компетентнісний підхід у літературній освіті — це перехід від питання «Що учень знає про текст?» до питання «Що учень може зробити з текстом і завдяки тексту?»*. Наскрізні змістові лінії програм дозволяють інтегрувати ціннісний компонент у кожну тему, не перетворюючи урок на виховну годину. Ключовий виклик — перехід від декларації до інструменту. Програма визначає «що», але «як» залишається зоною відповідальності вчителя.

Розглянемо конкретні методичні підходи.

Кейс-технологія – один із найефективніших інструментів для роботи з ціннісним виміром мови та літератури, оскільки учень стає учасником навчання – суб'єктом, який приймає рішення. Текст сам по собі є кейсом – ситуацією морального вибору, яка потребує аналізу, інтерпретації та оцінки.

Прикладом реалізації технології в 9 класі може бути завдання під час вивчення поеми «Кавказ» Тараса Шевченка: *«Уяви, що ти — редактор літературного журналу 1845 року. Тобі надійшов рукопис поеми «Кавказ» Т. Шевченка. Ти усвідомлюєш її художню силу, але публікація загрожує закриттям журналу. Твої дії?»*. Учні працюють у групах, аналізують історичний контекст, зіставляють позиції різних постатей епохи, формують аргументи «за» і «проти» публікації. У процесі дискусії вони неминуче виходять на проблему громадянської мужності, цінні слова, відповідальності перед нацією. Ідентичність тут формується не через пряму настанову, а через моделювання ситуації вибору.

Вивчаючи твір «Чорна рада» П. Куліша, учням пропонується такий кейс: *«Уяви, що ти — козацький старшина (1663 рік), маєш зробити вибір між Сомком і Брюховецьким. Кожен із них пропонує свою модель майбутнього для України. Проаналізуй аргументи обох сторін на основі тексту роману. Яке рішення ти приймеш? Обґрунтуй його, спираючись на власне розуміння національного інтересу»*. Таке завдання активізує не лише аналітичне, а й ціннісне мислення: учень змушений визначити, що саме він розуміє під «інтересом нації», і зіставити своє розуміння з позиціями персонажів.

На уроці української мови учням варто пропонувати реальні мовні ситуації (рекламу, пости у соцмережах, фрагменти інтерв'ю) і дати завдання визначити мовну стратегію автора, мотивацію та наслідки для нього. Це формує мовну стійкість через аналітичне й критичне мислення.

Цікавим у сучасній мовно-літературній освіті є **прийом сторітелінгу**, що спирається на базову потребу людини осмислювати досвід через історію. Людина саме так структурує досвід, надає йому сенсу, вбудовує себе в ширший контекст – родини, нації чи усієї цивілізації. У контексті формування ідентичності сторітелінг працює у двох напрямках: перший, коли учень переповідає епізод літературного твору від імені персонажа, уписуючи в цю розповідь власний ціннісний досвід. Наприклад, переказ від першої особи ключового епізоду «Тіней забутих предків» М. Коцюбинського дає учневі можливість глибше зрозуміти текст, визначити власне ставлення до традиції, кохання, втрати. Другий напрямок – створення коротких відео- чи аудіотекстів, де учень поєднує літературний матеріал із власним осмисленням проблеми. Такий формат є органічним для покоління, що мислить візуально, і водночас зберігає глибину роботи з текстом. Наприклад, після вивчення «Слова про похід

Ігорів» учням пропонується створити власний текст за моделлю «Моя родина в історії України». Учень збирає усні історії від бабусь і дідусів, структурує їх, знаходить зв'язок між особистим і національним. Це формує розуміння того, що велика історія нації складається з малих історій кожної родини, – а отже, учень стає творцем національного контексту.

Штучний інтелект (ШІ) стрімко входить в освітній простір, і мовно-літературна освіта не може ігнорувати цей процес. Водночас застосування ШІ у контексті формування ідентичності вимагає особливої методичної оцінки. На уроках словесності цей інструмент може бути продуктивним лише за умови правильного методичного планування. Наприклад, учням пропонується згенерувати за допомогою ШІ «альтернативну» версію фіналу вивченого твору «Маруся Чурай» Ліни Костенко, а потім порівняти її з авторським рішенням. Основне завдання – визначити, чого не вистачає штучно згенерованому тексту. Як правило, учні виходять на розуміння того, що ШІ не здатен відтворити культурну глибину, емоційну автентичність і ціннісну позицію автора. Це стає потужним інструментом формування і критичного мислення, і поваги до авторського слова, і розуміння унікальності національного художнього досвіду.

Крім того, ШІ-інструменти можуть допомагати в генеруванні дискусійних питань, створенні адаптованих текстів для учнів із різними рівнями підготовки, візуалізації сюжетних схем.

Конструктивні приклади використання ШІ на уроках української мови, української та зарубіжної літератур:

- діалог із «віртуальним автором»: учні формують запитання до Лесі Українки чи Джека Лондона про їхнє розуміння свободи, а потім порівнюють відповідь, згенеровану ШІ на основі текстів, із власною інтерпретацією. Це також можливість досліджувати мовне середовище. ШІ-інструменти можуть допомогти візуалізувати частотність лексики, стилістичні фігури, інтертекстуальні зв'язки;

- генерація контраргументів: під час обговорення дискусійних питань ШІ може згенерувати альтернативну позицію, яку учні аналізують і спростовують або приймають.

Водночас учитель має чітко усвідомлювати межу: ШІ є інструментом, а не суб'єктом інтерпретації. Формування ідентичності – це глибоко людський процес, який потребує емпатії, особистого переживання та живого діалогу. ШІ може стимулювати мислення, але не може замінити вчительське слово і діалог із текстом.

Проектна діяльність залишається одним із найбільш ефективних способів вийти за межі уроку і зробити формування ідентичності частиною реального досвіду учня. Інтегровані проекти, що поєднують літературу, історію, мистецтво та громадянську освіту, створюють цілісну картину національного культурного простору.

Проектна діяльність перетворює учнівство з пасивного слухача на активного учасника

освітнього процесу. Професорка Жанна Клименко підкреслює, що *«проект у літературній освіті – це форма культуротворчості, де учень не лише вивчає спадщину, а й створює нові культурні продукти»*.

Ідентичність – явище цілісне, тому й формувати її ефективніше через інтегровані підходи. Зв'язок мови й літератури з історією, мистецтвом, музикою, географією дозволяє учневі формувати системне мислення.

Приклад інтегрованого проекту: «Літературна мапа мого міста». Учні досліджують, які письменники пов'язані з їхнім населеним пунктом, збирають свідчення, створюють мультимедійну мапу з цитатами, фото, QR-кодами, які ведуть на аудіозаписи з декламацією творів. Такий проект інтегрує мовну компетентність (написання текстів), літературну (робота з першоджерелами), цифрову (створення медіапродукту) та громадянську (усвідомлення зв'язку між культурою і суспільством), а також формує власну ментальність та ідентичність учнівства.

Формування ідентичності без критичного мислення ризикує перетворитися на інструмент маніпуляції. Саме тому сучасна методика наголошує на необхідності аналізу й оцінки. На практиці це реалізується через стратегії усвідомленого читання, дискусії та дебати на матеріалі інформаційного та художнього тексту. Наголошуємо, що принциповим для сучасної методики є розуміння учня не як об'єкта виховного впливу, а як активного учасника діалогу. Це означає відмову від монологічної моделі («учитель транслює цінності – учень засвоює») на користь діалогічної («учитель створює умови — учень здійснює вибір»).

Модельні програми НУШ підтримують цю логіку через систему очікуваних результатів навчання, де учень має не лише «знати» й «розуміти», а й «оцінювати», «обґрунтовувати власну позицію», «вести дискусію». Така таксономія передбачає суб'єктність учня як норму, а не виняток.

Ідентичність, сформована в такий спосіб, є стійкою саме тому, що вона пережита, а не нав'язана. Учень, який через кейс-аналіз, проектну роботу, сторітелінг і критичне читання дійшов до усвідомлення цінності української мови та культури, зберігає цю ціннісну орієнтацію і за межами класу.

Мовно-літературна освіта є потужним, але недостатньо використаним ресурсом формування національної ідентичності. Її потенціал реалізується тоді, коли ціннісний вимір органічно поєднується з методичним: коли патріотизм формується через осмислення тексту; коли мовна стійкість виростає з усвідомленого вибору, а не з примусу; коли повага до спадщини народжується з живого історико-культурного діалогу.

Сучасний методичні інструменти дозволяють зробити цей процес динамічним і вмотивованим. Ключовою умовою є суб'єктність учня: ідентичність не можна передати, її можна лише сформувати.

Роль учителя-словесника в цьому процесі неоціненна. Він створює простір, де учень може безпечно ставити складні питання, приймати різні позиції, переживати емоційний досвід – і через це формувати власну відповідь на питання «хто я?» і «до якої спільноти я належу?». Саме в цій модераторській функції – запорука того, що мовно-літературна освіта стане живим середовищем національного самоусвідомлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко Н. Українська мова в освітньому просторі: навчання, виховання, розвиток. *Українська мова і література в школі*. 2021. № 3. С. 2–8.
2. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannyaderzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyiosviti-i300920-898>
3. Жила С. Теорія і практика вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи. Чернівці: РВВ ЧНПУ, 2004. 360 с.
4. Ісаєва О. Теорія і технологія розвитку читачької діяльності старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 380 с.
5. Куцевол О. Методика навчання української літератури: інноваційні стратегії. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2018. 340 с.
6. Мацько Л. Культура української фахової мови. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 360 с.
7. Клименко Ж. Теорія і технологія вивчення перекладних художніх творів у старших класах загальноосвітньої школи. Київ, 2006. 340 с.
8. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Київ: А.С.К., 2004. 192 с.
9. Про затвердження концептуальних засад освітніх галузей та дорожньої карти реалізації концептуальних засад освітніх галузей на 2025-2030 роки. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-kontseptualnykh-zasad-osvitnikh-haluzei-ta-dorozhnoi-karty-realizatsii-kontseptualnykh-zasad-osvitnikh-haluzei-na-2025-2030-roky>
10. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с.
11. Токмань Г. Методика навчання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. Київ: Міленіум, 2020. 320 с.
12. Українська мова, українська та зарубіжні літератури. Модельні програми 5–9 класів НУШ. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovdzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>
13. Фасоля А. Літературна освіта: компетентнісний підхід. Дивослово. 2018. № 7–8. С. 30–36.
14. Яценко Т. Тенденції розвитку методики навчання української літератури в загальноосвітніх навчальних закладах (друга половина XX – початок XXI століття). Київ: Пед. думка, 2016. 360 с.